

В.А. Бушаков

ЕТНОНІМ УРЯНХАЙ (ДО СЕМАНТИЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ ЕТНОНІМІВ)

Походження етноніма *урянхай* становить загальноалтайську проблему. Етнонім відомий в етнонімії тюркських, монгольських та тунгусо-маньчжурських народів, тому час і місце його походження та етимологія становлять безперечний інтерес як для вирішення складних питань етнології й етнічної історії народів Сибіру та Далекого Сходу, так і для етноніміки. Г.М. Василевич зазначила, що поява імені *урянхай* “сягає в глибину історії за багато століть до епохи Чингізхана. У XII ст. воно вже було назвою різних за культурою і мовою племен” [Василевич 1966, 93]. Г.М. Василевич вважає, що термін *уранкай* (< *уранкан*) вже до VII ст. вживався до різномовних та різнокультурних племен, серед яких були й тунгуси [Василевич 1969, 14].

Л.Л. Вікторова виявила, що частина амурських племен шівей вже у IV–VI ст. називалися *уранхай-улохоу* [Вікторова 1958, 59]. За китайськими джерелами, племена Улянха (нащадки Хі) – маньчжурська форма *Урянхай* – у XII–XIII ст. перебували в Західній Маньчжурії та Північній Монголії [Кюнер 1961, 10].

Про плем'я *уранкат* Рашид-ад-дін навів такі етнографічні відомості: «Это племя пошло от рода вышеупомянутых Кияна и Нукуза, имеется другая группа, которую называют “лесные урянкаты”, но эти [последние] отличаются от них. Это лесное племя [находится] в пределах Баргуджин-Токума, там, где обитают племена: кори, баргут и тумат; они близки друг к другу. Их племена и [племенные] ветви, – как то было упомянуто в предшествующем разделе, – не есть коренные монголы» [Рашид-ад-дін 1952, 156]. У “Таємній історії монголів” (1240 р.) це плем'я згадується як *Uriangkhai* (§ 9), *Uriangqan* (§ 120) та *Uriang* (§ 263) [Козин 1941].

За Рашид-ад-діном, плем'я *хойн-урянка* (пор. монг. *ойн* ‘лісовий’, *хойт* ‘північний’)

перебувало у Баргузинській котловині (Баргуджин-Токум) [Рашид-ад-дін 1952, 121], а плем'я *лісових урянкатів* він описує так: “Это племя не принадлежит к другим урянкатам: они получили это имя потому, что их юрты были в лесах. Они никогда не имели ни палаток, ни шатров; их одежда была из кожи животных... Во время перекочевок они грузили поклажу на горных быков и никогда не выходили из лесов. В местах, где они останавливались, они делали из коры березы и других деревьев немного навесов и других лагун и удовлетворялись этим” [Рашид-ад-дін 1952, 123–124].

Відомі такі випадки вжитку розгляданого етнонімічного терміна:

маньчж. *ур'анхай* – назва народу (*монголи-урянхай*); назва країни [Сравнительный словарь... 1977, 283];

монг. *урианхай* ‘тувинець’, ‘урянхаець’ (“*урянхайці*” – колишня назва тувинців) [Монгольско-русский... 1957, 460], яке з монг. *уриа(н)* ‘заклик’ не пов'язане і з монгольських мов не тлумачиться;

самоназва *уранкай* у далекосхідних евенків [Василевич 1969, 13]. В евенкійських оповідях піші мисливці уранкаї мешкають у горах на захід від Онону та Аноюю (притоки Шилки та Аргуну) [Василевич 1969, 13];

тунгуси-уранкай, зареєстровані у XVII ст. в Саянах [Василевич 1969, 14];

халхаський хошун *тачэжи-урянхай* у середній частині монгольського Алтаю і плем'я *тачэжи-урянхай* (тувинці-тоджинці, які займаються оленярством) у верхів'ях Єнісею [Аристов 1896, 349];

монгольські роди *урянхай* та *уранхат* [Лебедева 1958, 220–221];

у якутській мові *ура́нхай* ‘якут (старовинна назва)’, ‘людина’: *ура́нхай цон* ‘весь народ, усі люди, усі сусіди (говорять, розуміючи тільки переважно якутів)’, *ура́нхай саха* ~ *саха ура́нхай* ‘урянхаець

(людина)-якут', 'люди-якути, усе плем'я, усі якути' в урочистих зверненнях, казках, піснях, молитвах; 'зухвалий, бешкетник, меткий, дивак, дивний': саха-ура̄нхай 'якут-молодець', ура̄нхай-кісі 'дивак' [Пекарский 1907–1950, 3059–3060];

підрозділ *уранкай* роду кальсер-табин башкирського племені табин [Башкирско-русский... 1996, 859];

кор. *оранькхэ* 'дикуни' [Корейско-русский... 1958, 565].

Видатний російський синолог Е.В. Бретшнейдер, торкаючись питання про *улянха* (*урянхай*), зазначив, що, за свідченням відомого дю Гамеля, який перебував у полоні в Кореї у XVII ст., корейці називають маньчжурів іменем *Оранкай*, а в корейсько-французькому словнику, виданому в 1880 р. католицькими місіонерами, вказано, що слово *оранкхай* застосовується корейцями до всіх іноземців [Кюнер 1961, 306].

Г.В. Ксенофонов пов'язував якутський етнонім *уранхай* з тунгуськими племенами Маньчжурії і пояснював його з евенкійського *орон* 'олень' [Ксенофонов 1992, 186–187].

Спираючись на китайські джерела, Г.М. Василевич дійшла висновку, що ще в X ст. уранкаї були гірсько-тайговими оленними мисливцями, і пояснює їхнє ім'я з тунгусо-маньчжурського *урэнкэн* 'житель гірської тайги' [Василевич 1966, 65–67, 77], пор. евенк. *урэгэн* 'мешканець гір', 'мешканець тайги', утворене від евенк. *урэ* 'гора', 'гірська тайга', *хурэ* 'ліс' 'гірська тайга' [Василевич 1958, 454–455, 500] за допомогою суфікса *-ган* (-гэн, -гон) / *-кан* (-кэн, -кон) / *-нган* (-нгэн, -нгон) [негідальська, евенська та нанайська *-нкан* (-нкэн), ульчська *-нчан* (-нчэн), удегейська *-нгка* (-нгкэ, -нгко), ороцька *-нгкан* (-нгкэн, -нгкон)], який утворює назви людей за місцем мешкання: *бира* 'ріка' – *бираган* 'прирічковий житель', *хой* 'тундра' – *хойгон* 'житель тундри', *амут* 'озеро' – *амуткан* 'надозерний житель' [Василевич 1958, 682, 749, 759; Монгольские... 1968, 93, 156, 198, 217] (див. також: [Бушаков 1992, 70]).

Н.П. Шастіна, беручи до уваги зауваження Рашид-ад-діна, що лісові урянкати дістали свою назву *урянкат* лише тому, що мешкають у лісах і вкривають свої хижі берестом, вважає етнонім *урянхай* не тюркським за походженням, а тунгусо-

маньчжурським і пов'язує його з *uriang* 'хижа, виготовлена з деревної кори', утвореним від маньчж. *uriha* 'деревна кора (bark)' [Shastina 1975, 240–241], з чим погодитись неможливо, оскільки маньчж. *uriha* значить 'membrane, inner bark of trees, the skin of walnuts and hazelnuts' [Norman 1978, 299].

Н.П. Шастіна зазначила, що лінгвістичні зв'язки між монголами та тунгусо-маньчжурськими народами є недостатньо вивченими і потребують подальших досліджень [Shastina 1975, 244]. Так, за нашими розвідками, засвідчений у різних варіантах у всіх тюркських народів астронім *Ülker*, який відомі науковці намагалися етимологізувати на тюркському ґрунті, виявився, на диво, запозиченням із тунгусо-маньчжурських мов [Бушаков 2009], а самоназва тувинців (у старі часи *урянхайців*) *тыва* також знаходить прийнятне пояснення в тунгусо-маньчжурських мовах [Бушаков 2010].

Термін *урянхай* виник і поширився в регіоні, де пронизана численними ріками гірська тайга межує з неозорими степами, якому притаманні етноніми, утворені від орографічних та гідрографічних термінів, оскільки саме природні умови визначали відповідний культурно-господарський (етнографічний) тип у місцевих племен: скотарство та оленярство, мисливство та рибальство.

До етнонімів, семантика яких пов'язана з географічною номенклатурою, належать *біранкан* та *бірарчен* (евенк. *бира* 'річка'), *ламути* (евенк. *ламу* 'море'), *намунка*, *намукка*, *ламка* 'морські', *хевенкен* 'озерні' [Никонов 1984, 52, 54, 57, 61, 63]. На Алтаї тубалари (черневі татари) називають себе *йыш-кижи*, від *йыш* 'чернь (ліс із ялиць та кедрів)' [Аристов 1896, 343].

Розглянемо інші етнонімічні тунгуські терміни, які також можна залучити до цього семантичного ряду:

(1) евенк. *хойган* ~ *ойган* 'жителі боліт, низин (так називали енісейські правобережні гірські донкани лівобережних, що мешкали у низьких місцях)', від *хой* ~ *ой* 'сфагнове болото', 'гірська тундра' [Василевич 1958, 483; Василевич 1969, 282];

(2) евенк. *эдигэн* 'житель пониззя ріки', *эдигэр* 'назва евенків Томмотського району, що розмовляють по-якутськи' [Василе-

вич 1958, 547], можливо, таке ж значення мають назви евенкійських родів *Эдэн, Эд-жэн (Адян)*, родів *Эдэн* евенів і долганів [Василевич 1958, 586]. Г.М. Василевич зіставляє ці родові імена з назвою групи чжурчженів *Йечжэнь*, від якої, можливо, походить маньчжурський рід *Удяла*, а від нього – рід ульчів *Удяла* і нанайців *Оддл*. Імена *Оддл* та *Удяла*, етнічними *салон* і *долган* вона вважає древніми, такими, що не можуть бути етимологізовані, “виходячи з обмежених даних по одній сучасній народності” [Василевич 1969, 286–287];

(3) оленні евенки, що кочували по відрогам Станового хребта, називали нанайців, ульчів та негідальців терміном *негида* ‘береговий’, ‘крайній’ (евенк. *нгэ* ‘низ схилу’, ‘берег’, ‘край’, *гида* ‘сторона’), який протиставляли терміну *дункан* ‘мешканець сопки’, котрим називали себе [Народы Сибири 1958, 776].

(4) *донкан, дункан, донку* ‘гірський, земельний мешканець’, за Я.І. Лінденау, ‘житель сопки’, ‘житель тайги’ [Линденау 1983], *донки* у П.С. Палласа – назви оленних тунгусів у XVII ст., від евенк. *дунна* ‘земля’ [Туголуков 1970, 213].

У різних евенкійських діалектах існують лексеми *дундрэ, дундэ* ‘земля, ґрунт; могила’, *дуннэ* ‘земля; країна; могила’, яким відповідають евен. *дунрэ, донрэ* ‘гори, тайга’, нан., ульч. *дуэнтэ* ‘тайга’ [Василевич 1958, 125–126]. Рід *донкан* є в нанайців, ороців (*дунка*) та ульчів [Никонов 1984, 48]. За Г.Ф. Міллером, термін *донки* мав значення ‘мешканець сопки’, ‘мешканець тайги’ [Миллер 2005, 465]. Східні піші евенки називали оленних (гірських) евенків *донкан* ~ *дункан*, а в Забайкаллі термін *донки* був самоназвою даурських кінних тунгусів нарівні з *эвенки*; в ульчів поширена назва роду *Дункан* [Василевич 1969, 266]. Етнічність *долган* цілком може бути фонетичним варіантом імені *донкан*.

Вірогідно, що з *донки* пов’язана застаріла назва евенків *тунгус*, яку слід тлумачити, враховуючи значення термінів *дунрэ, донрэ* та *дуэнтэ*, як ‘житель гірської тайги’, пор. ще *Донгой* (мн. *Донгоил, Донгот*) – евенки з річок Тунгир та Ольокма [Василевич 1958, 578]. Етнічність *тунгус* росіяни, ймовірно, запозичили у кетів (енісейських остяків): “Тунгузы называются сами Евойенами, потому, что праотца их звали Евоеном, также Донками,

а иногда, по примеру многих Сибиряков, и просто людьми (Тунг Боие). Енисейские Остяки и Татара называют их так, как и Россияне, Тунгузами, произведши название сие ломано от слова Донки или от Тонгон, наименования их князька, либо и от Татарского слова Тунгуз, свинья, которым названием гордые Татара хотели конечно изъяснить их уничиженность и гадкое житие. В прочем называют их Манджуры Солоннами, стрельцами, и Ороконами, оленоводцами, от слова Орон, олень, Монголы же и Бурята Хам Ногонами и Солоннами... Россияне получили свое первое известие о Тунгузах от Енисейских Остяков...” [Миллер 1777, 34];

(5) *монай* ~ *мунай* – самоназва групи нанайців на р. Бікін (права притока Уссурі) від *мо* ~ *му* ‘ліс’ та *най* ‘людина’ [Никонов 1984, 54];

(6) у різних евенкійських діалектах існують орографічні терміни *камни* ‘вузька прирічна смуга землі біля підніжжя гір’, *камнига* ‘скеля, бескид, круте узвишся; крутий схил’, ‘межигір’я’, *камникта* ‘скеля’ [Василевич 1958, 189]. Саме з ними слід пов’язувати етнічність монг. *хамниган* ‘евенки, тунгуси’ [Монгольско-русский... 1957, 508], який не етимологізується з монгольських мов. Етнічність красномовно вмотивовується назвою гірського хребта Хінган (монг. *Хянган*, евенк. *Хинган*), де мешкають хамнігани, що походить від орографічного терміна монг. *хянган*, евенк. *хинган* ‘хвиляста місцевість’, ‘круті хребти гір з нетанучим снігом у западинах’ [Василевич 1958, 479] та маньчж. *хиңган* [Сравнительный словарь... 1977, 326];

(7) Г.М. Василевич зазначила, що піші мисливці мали самоназву *эвенки, эвен*, а оленні – *орочен, ороchon, ороch* (мн. *орочол*) [Василевич 1964, 2]. Заняттям оленярством чи конярством вмотивовані етнічності *коряки, мурчени, орнир, ороки, оронгр, ороch, ороchол, ороchони, ульта, ульчi, чавчувени, чукчi* (див.: [Никонов 1984, 52, 54, 56, 61–62]). Г.М. Василевич [Василевич 1969, 11] вважала, що тлумачити етнічність *эвенки* із сучасних мов не можна, хоча самі евенки й намагаються його етимологізувати (див. [Василевич 1936, 4]). А чи не могла самоназва тунгусів *эвен* (*эвенки* похідне від *эвен*) утворитись від евенк. *эвгигэн* ‘місцевий житель’, ‘мешканець нижньої частини схилу’ (від *эвги* ‘нижня частина схи-

лу, підошва гори', 'місце, де перебуває мовець') [Василевич 1958, 542]? Згадаймо самоназву нанайців *нанай*, від *на* 'місцевий' та *най* 'людина' [Никонов 1984, 54], самоназву естонців до XVIII ст. *маархвас* 'народ нашої країни' [Народы мира... 1988] та білорусів *тутэйшыя* 'місцеві'.

Завершуючи статтю, слушно зазначити, що етнонімічний термін *урянхай* має численні семантико-типологічні відповідники в етнонімах народів інших регіонів світу, також умотивованих географічним середовищем: "горці" – *ачик манде* (*воаро*), *доу донгго* (*донго*), *качин*, *когістанці*, *мурут*, *нага*, *гігаонан* (*букіднон*), *пахарі*, *тораджи*, "людина, що живе на скелях" – *тит* (*тіт*), "біля підніжжя гір"? – *тепегуано*; "лісова людина" – *біргор*, *бру*, *кече-*

лах (*кіче*, *кече*), *гілонг-деї-міхак* (*кусунда*, *банко раджа*), *оранг лай* (*раглай*), *сантяй*, *сагаптіни*, *сіньмун*; "люди моря" – *оранглаут* (*баджо*), "люди води" – *кунангуасая* (самоназва *барі* 'люди'), *пайуте*, *тагаілог* (*тагали*), "люди ріки" – *а-ліке* (*мелану*, *ліко мелану*), *джілама сунгей* (*бесая*, *бісая*, *джілама*, *баванг*), *макірітаре* (самоназва *скуана* ~ *декуана* 'люди човна'), *максуруна* ~ *максірона* (*майоруна*, самоназва *мацес*), *манобо*, "болото" – *мусоги* (*кріки*); "люди суші" – *оранг-дарат* (*хубу*); "береговий житель" – *васвагілі* (*свагілі*), *мандан* (самоназва *нумакаки* 'люди'), *рандаліст* (*лівлі*, *каламієз* 'рибалка', *ліві*); "люди віддалених від берега районів" – *оранг-дусун* (*кадазан*) (див.: [Народы мира... 1988]).

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ

евен. – евенська
евенк. – евенкійська
кор. – корейська
маньчж. – маньчжурська
монг. – монгольська
нан. – нанайська
ульч. – ульчська

ЛІТЕРАТУРА

- Аристов Н.А.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // *Живая старина*. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1896.
- Башкирско-русский словарь*. 32 тыс. слов / Отв. ред. З.Р. Ураксин. Москва, 1996.
- Бушаков В.А.* Етнонім *тыва* (до семантичної типології етнонімів) У друці // *Орієнтальні студії в Україні*. До ювілею Л.В. Матвеевої. Збірник наукових статей. Київ, 2010.
- Бушаков В.А.* Общие элементы в этнонимии алтайских народов // *Языки, духовная культура и история тюрков: Традиции и современность* / Труды Международной тюркологической конференции (9–3 июня 1992 г., г. Казань). Казань, 1992.
- Бушаков В.А.* Походження тюркського астроніма *Ülker* 'Стожари' // *Східний світ*, 2009, № 2.
- Василевич Г.М.* Сборник материалов по эвенкийскому тунгусскому фольклору. Ленинград, 1936.
- Василевич Г.М.* Типы оленеводства у тунгусоязычных народов в связи с проблемой заселения Сибири // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964 г.). Москва, 1964.
- Василевич Г.М.* Уранкай и эвенки // *Доклады по этнографии*. Вып. 3. Ленинград, 1966.
- Василевич Г.М.* Эвенки. Историко-этнографические очерки (XVIII – начало XX в.). Ленинград, 1969.
- Василевич Г.М.* Эвенкийско-русский словарь. Москва, 1958.
- Викторова Л.Л.* К вопросу о расселении монгольских племен на Дальнем Востоке в IV в. до н.э. – XII в. н.э. // *Ученые записки ЛГУ. Серия востоковедения*. Вып. 7. Ленинград, 1958.
- Козин С.А.* Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. Юань-чао-би-ши, Т. 1. Москва – Ленинград, 1941.
- Корейско-русский словарь*. Изд. 2-е, перераб. Около 60 тыс. слов / Сост. А.А. Холодович.

Москва, 1958.

Ксенофонтов Г.В. Ураангхай-сахалар: Очерки по древней истории якутов. Т. 1, кн. 1.; Т. 1, кн. 2. Якутск, 1992.

Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва, 1961.

Лебедева Е.П. К вопросу о родовом составе монголов // Филология и история монгольских народов. Памяти акад. Б.Я. Владимирцова. Москва, 1958.

Линденау Я.И. Описание народов Сибири (первая половина XVIII века). Магадан, 1983.

Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. 3.

Москва, 2005. [*Миллер Г.Ф. (Ф.И.)*] Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей. Часть третья. Самоядские, манджурские и восточные Сибирские народы / Переведено с немецкого. Санкт-Петербург, 1777.

Монгольские, тунгусо-маньчжурские и палеоазиатские языки / Языки народов СССР. Том 5. Ленинград, 1968.

Монгольско-русский словарь. Около 22 тыс. слов / Под общей ред. А. Лувсандэндэва. Москва, 1957.

Народы мира: Историко-этнографический справочник / Глав. ред. Ю.В. Бромлей; редкол.: С.А. Артюнов, С.И. Брук, Т.А. Жданко. Москва, 1988.

Народы Сибири / Народы мира. Этнографические очерки. Москва – Ленинград, 1958.

Никонов В.А. Этнонимы Дальнего Востока СССР // Этническая ономастика. Москва, 1984.

Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Вып. 1–13. Петербург, Петроград, Ленинград, 1907–1950.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. 1, кн. 1.

Москва – Ленинград, 1952. **Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков (Материалы к этимологическому словарю). Т. 2 (О–Э). Ленинград, 1977.**

Тугалуков В.А. Важнейшие этнонимы тунгусов // Этнонимы. Москва, 1970.

Norman J. A Concise Manchu-English Lexicon. Seattle and London: Univ. of Washington Press, 1978.

Shastina N.P. Mongol and Turkic Ethnonyms in the Secret History of the Mongols // Researches in Altaic Languages. Budapest, 1975.